

NILS DVERSTORP

”Vadstenastil” – en diskussion om paleografisk klassificering¹

Inom forskningen rör vi oss hela tiden med begrepp, genom vilka vi försöker fånga in och beskriva en verklighet i någon mening. Paleografen är i det här fallet inget undantag.

Inom paleografen undersöker man skriften som en historisk realitet, som genomgår förändring över tid och vars utformning kan vara individspecifik eller knuten till ett visst skriptorium eller ett visst geografiskt område. Datering och proveniensbestämning av handskrifter och identifiering av skrivare kan alltså utföras på paleografiskt grundlag.

En paleografisk terminologi kan röra sig på åtminstone tre nivåer. Först en mikropaleografisk, där fokus ligger på det enskilda tecknets utformning och där man diskuterar utformningen av de konstituenterna som bygger upp en graftyp, exempelvis om en stapel svänger till vänster eller höger nedtill. Därefter en makropaleografisk, där man diskuterar bruket och fördelningen av i förhand etablerade grafter, så som till exempel bruket av *r* rotunda eller högt och lågt *s*. Slutligen kan en paleografisk terminologi referera till skrifttypsnivå, där man bland annat skiljer pränt

¹ Föreliggande artikel är en något omarbetad version av ett föredrag från konferensen *Mellomskeandinavisk språk og filologi* i Oslo, 1–2 april 2005. Innehållet är en del av mitt avhandlingsarbete om skriften i Vadstena kloster som skrivs inom det av Stiftelsen Riksbankens jubileumsfond finansierade projektet *Vadstena kloster som text- och handskriftsproducerande miljö – produktion, tradition, reception*.

Dverstorp, N., doktorsstipendiat, Oslo universitet. “Vadstena Style – a Discussion on Palaeographic Classification”, *ANF* 123 (2008), pp. 29–37.

Abstract: This article deals with the classification of medieval gothic script in Sweden. The primary subject is the so called *Vadstena style* (also *Vadstena script* or *Vadstena cursive*), a script type that is assumed to have been created and used in the Vadstena abbey, and also spread to other areas in Sweden. The problem with the term *Vadstena style* is that different scholars refer to different script types when discussing the Vadstena style. The term is thus not based on any characteristic feature of the script itself. In the article I argue that a palaeographic classification should be based upon a morphologic analysis of the script itself.

Key words: Palaeography, Vadstena style, gothic script, cursive, medieval manuscripts.

från kursiv och så vidare. Det är primärt denna tredje nivå som föreliggande artikel kommer att röra sig på, även om ingen nivå torde kunna isoleras fullständigt.

I beskrivningar av skriften i handskrifter från yngre fornsvensk tid möter man ofta termen *vadstenastil* (även *vadstenakursiv* eller *vadstenaskrift*), som syftar på den skrifttyp som anses ha utvecklats och använts inom Vadstena kloster. En sådan term – med proveniensbestämmande förled – är användbar bara om den uppfyller två kriterier: För det första att det i handskrifter från Vadstena kloster kan konstateras gemensamma paleografiska drag, och för det andra att dessa drag inte eller åtminstone endast i liten grad kan återfinnas i handskrifter från annat håll än Vadstena. Jag vill i det följande diskutera lämpligheten av en sådan term, som är baserad på extra-paleografiska faktorer – alltså faktorer som ligger utanför den paleografiska analysen – och jag vill argumentera för att en paleografisk terminologi bör basera sig enbart på en morfologisk analys av skriften i sig, alltså en analys som tar fasta enbart på skriftens form.

Innan jag går vidare med vadstenastilen vill jag bara kort diskutera några andra paleografiska termer, som är grundläggande för den fortsatta diskussionen. Det gäller framför allt termer som *pränt*, *kursiv* och *halvkursiv*. Och jag vill redan här förtydliga att det är gotisk skrift jag avser.

Skillnaden mellan pränt och kursiv brukar formuleras som att graferna i pränt skrivs var för sig, medan de i kursiven sammanbinds, och alltså skrivs utan att pennan lyfts (jfr Svensson 1974, s. 48). Detta är i själva verket bara halva sanningen. Kursiven utvecklades som en snabbskrift gentemot det mer långsamma präntet. Härmed lade man emfas på den horisontella axeln i stället för den mer tidskrävande vertikala (jfr Derolez 2003, s. 213). Pränt och kursiv kan således snarast definieras som en skillnad i duktus, dvs. penndragens riktning och ordningsföljd. Men genom denna duktus uppstår också nya former. Kursiven präglas därmed av grafer formade så att de lätt kan bindas samman med föregående och efterföljande grafer, exempelvis genom öglor på höga staplar. Ofta när man talar om pränt och kursiv blandar man alltså samman duktus och form. En stil som har kursiva former i präntat utförande får ofta beteckningen *halvkursiv*, som gärna beskrivs som ”präntad kursiv” eller liknande.² Sådana beskrivningar är allt annat än klargörande. Lika lite klargörande är termer som baserar sig på extra-paleografiska faktorer, så som de vanligt mötande *bokskrift* kontra *diplomskrift*, där man med den

² Se exempelvis Sam Jansson (1924, s. 113 med not 2) som talar om såväl ”kursivpränt” som ”präntad kursiv”.

första primärt avser pränt och med den andra primärt kursiv. En bättre klassificering görs i stället utifrån enbart morfologi, det vill säga skriftens form.

Den holländske filologen Liefstinck presenterade på 1950-talet ett system för att klassificera skrifttyper på rent morfologisk grund. Detta system har sedan utvecklats av bland andra Michelle Brown (1990) och Albert Derolez (2003).

Klassificeringssystemet tar sin utgångspunkt i enbart tre formelement:

1. Formen på *a* (enrums- eller tvårums-*a*)

a **a**

2. Höga staplar (med eller utan ögla)

p **l**

3. *f* och högt *s*, under eller på linjen.

f **f**

Utifrån enbart dessa tre kriterier kan gotisk skrift delas in i tre huvudgrupper. Den första är *textualis*, som kännetecknas av tvårums-*a*, höga staplar utan ögla, *f* och högt *s* på linjen (se bilaga 1, skriftprov 1a). Den andra, som så att säga är motsatsen till *textualis*, är *cursiva*, som kännetecknas av enrums-*a*,³ höga staplar med ögla, *f* och högt *s* under linjen (se bilaga 1, skriftprov 1b). Mellan dessa båda, och med drag från båda, ligger *hybrida*, som har enrums-*a*, höga staplar utan ögla, *f* och högt *s* under linjen (se bilaga 1, skriftprov 1c).

Fördelen med den här indelningen är dess objektivitet. Den tar hänsyn till enbart tre paleografiska variabler och inget annat. Härmed undviker man kategorier som baseras på extra-paleografiska faktorer, exempelvis *diplomskrift* kontra *bokskrift*, som refererar till urkundstyp. Systemet torde visserligen inte vara heltäckande, då det förekommer skriftexempel som inte helt kan klassificeras utifrån enbart dessa kriterier, men skriften i den stora massan av våra medeltidshandskrifter kan utan svårighet klassificeras som en av dessa tre skrifttyper.

³ Det ska tilläggas att den tidigaste cursivan hade tvårums-*a*. Den går i paleografisk forskning gärna under namnet *cursiva antiquior* (Derolez 2003, s. 133ff.). I Sverige försvinner tvårums-*a* från *cursiva* i stort sett under andra hälften av 1300-talet, men även in på 1400-talet återfinns spridda exempel.

Till dessa tre huvudtyper används dessutom tre nivåer i utförandet, som alltså tar fasta på skriftens formalitetsgrad (se exempelvis Derolez 2003, s. 21): 1. *formata* – noggrann och kalligrafisk (präntad); 2. *libraria* – medium i utförandet;⁴ 3. *currens* – snabb och inte noggrann i utförandet (kursiv). Genom att kombinera denna nivå med skrifttypsnivå kan ett skriftexempel benämnas med exempelvis *textualis formata*, alltså en noggrant och kalligrafiskt utförd *textualis*, eller *hybrida currens*, en hybrida i snabbt och oformellt utförande.

Låt oss nu återvända till vadstenastilen. I sin artikel ”Vadstenaskrift” i *KLNM* skriver Sam Owen Jansson att vadstenaskrift – som han sätter synonymt med *vadstenastil* och *vadstenakursiv* – betecknar ”de got[iska] skrivstilar som utmärka handskrifter (böcker och diplom) utgångna från Vadstena kloster men som bli mönsterbildande också för skrivare på andra orter” (Jansson 1975, sp. 417). Redan här ligger två problem: Det första problemet är att han talar om *stilar* i flertal och därmed inte avser en specifik stil. Skriften i de handskrifter han ger som exempel på vadstenaskrift i artikeln är mycket skiftande och att på rent paleografiska grunder urskilja en gemensam stil i dem är inte möjligt (jfr även Berggren 1989, s. 43, not 2). Det andra problemet rör den geografiska spridningen, som enligt Sam Owen Jansson inte är begränsad till Vadstena.

Här presenteras alltså ett inkonsekvent bruk av termen som inte är ovanligt i forskningen. Den första inkonsekvensen rör formen. Som jag nämnde redan inledningsvis har termen *vadstenastil* sina synonymer i *vadstenakursiv* och *vadstenaskrift*. Om termen *vadstenastil* skriver Maria Berggren att den är otillfredsställande, eftersom den inte avslöjar skriftens art. Termen hon vill använda är därför *vadstenakursiv* (1989, s. 43). Börje Westlund, å andra sidan, anser att termen *vadstenakursiv* är missvisande eftersom ”the script is formal rather than cursive” (2002, s. 843). Det verkar alltså råda viss oenighet om vadstenastilens formella karaktär. Detta visar sig också tydligt i Lars Svenssons *Nordisk paleografi*, där han ger två exempel på det han kallar *vadstenakursiv* (Svensson 1974, s. 68ff.). Det första exemplet är från Cod. Holm. A 110 och det andra från Cod. Holm. A 9.⁵ Men dessa båda skriftexempel är skrivna i två olika stilar enligt definitionerna ovan: Stilen i A 110 är en cursiva, medan stilen i A 9 är en hybrida. Det är alltså uppenbart att Lars Svenssons definition på vadstenakursiv baserar sig enbart på proveniens, och inte på morfologi.

Men som framgick av Sam Owen Janssons citat ovan är vadstenastilen

⁴ Michelle Brown föreslår istället termen *media* (Brown 1990, s. 2).

⁵ Väl på grund av feltryck har A 9 i Svenssons skriftprov fått signum A 49.

inte heller begränsad till Vadstena kloster. När exempelvis Sam Jansson i ”Latinska alfabetets utveckling i medeltida svensk brevskrift” (1954) redogör för vadstenastil exemplifierar han med diplom från bland annat Stockholm och Kalmar (1954, s. 106 och 138). När Elias Wessén diskuterar vadstenastil avser han den stil som möter oss i exempelvis handskriften Lund Mh 21 (Wessén 1952, s. xxvii).⁶ Men denna stil är inte begränsad till Vadstena kloster. Istället är det en stil som är vanlig inte bara i Sverige utan över större delen av Europa under framför allt 1400-talet.

Inte ens i tid är vadstenastilen avgränsad till tiden för Vadstena kloster. Exempelvis skriver Sam Jansson att ”redan 1363 står Vadstenastilen som segrare i över två tredjedelar av bevarade diplomer” (1924, s. 111), alltså cirka 20 år innan Vadstena kloster invigdes. Här ser det snarast ut som att Jansson med termen vadstenastil avser yngre gotisk skrift generellt.⁷

Termen vadstenastil är således baserad på andra faktorer än skriften i sig. Mer specifikt är det frågan om en term som anger proveniens. Om just sådan proveniensbestämmande terminologi skriver Albert Derolez:

In most cases, these geographical specifications are not derived from any special characteristic of the handwriting, but from the place of origin of the manuscript or document. As long as they cannot be demonstrated to indicate the presence of distinctive features different from the script from other areas, such specifications are useless, even deceptive. (2003, s. 16)

Detta är, anser jag, en beskrivning som passar in på termen vadstenastil. Problemet med en sådan term uppstår när den uppfattas som en term som avspeglar faktiska förhållanden.⁸ Skriften i Vadstena kloster har sagts vara homogen och uniform (Nygren 1950, s. xii), men så är inte fallet. Handskrifter från Vadstena kloster uppvisar istället ett antal olika stilar, från textualis över hybrida till cursiva.

I beskrivningen av handskrifter tillkomna under yngre fornsvensk tid möter vi ofta även en annan term, som är besläktad med vadstenastil, nämligen *vadstenaspråk*. Om denna skriver Anna Larsson:

Den term, vadstenaspråk, som brukar användas i dylika sammanhang, är en smula suddig. Den tycks användas dels i en snävare, dels i en vidare betydelse. I det förra fallet avser man med vadstenaspråk språket i de

⁶ Se faksimil på <http://laurentius.lub.lu.se/volumes/Mh_21/>.

⁷ Jämför Per-Axel Wiktorsson (2006, s. 17), som också tolkar Sam Janssons bruk av termen *vadstenastil* på detta sätt. Observera också att Sam Jansson (1924, s. 108) i sin periodindelning motiverar övergången mellan yngre och äldre gotisk skrift med stadfästandet av birgittinerorden 1370.

⁸ Jonas Carlquist skriver exempelvis att vadstenaproveniensens för Cod. Holm. A 108 av *Sjælinna thrøst* egentligen bara styrks av ”den utpräglade Vadstenakursiven” (1996, s. 28).

företrädesvis religiösa urkunder, som tillkom i Vadstena kloster under y. fsv. tid. I det senare fallet vidgar man begreppet, ibland så långt att vadstenaspråk blir lika med y. fsv. skriftspråk över huvud taget. (1971, s. 235)

Anna Larsson fortsätter med att diskutera vilket av dessa två bruk som termen bör omfattas av, och kommer fram till att termen vadstenaspråk enbart bör användas om den språkform som möter oss i texter från Vadstena kloster (ibid.). Men anledningen till det dubbla bruket av vadstenaspråk torde ju vara att det inte går att absolut avgränsa ett skriftspråk i handskrifter från Vadstena, utan att detta språk även förekommer utanför klostret. Detta har senast föreslagits av Per-Axel Wiktorsson, som säger att ”företeelsen *vadstenaspråk* är mycket heterogen, troligen alltför heterogen för att kunna sägas utmärka ett skriptorium vid ett enda kloster”, och lägger till att vadstenaspråket istället bör betraktas ”som en del av ett mera allmänt svenskt litterärt skriftspråk, som har haft en vidare användning ut över landet” (Wiktorsson 2004, s. 309). Detta verkar vara fallet även med vadstenastil.

Begreppet *stil* har varit ett nyckelbegrepp i det föregående, och hela diskussionen har egentligen rört sig om hur en stil ska avgränsas. I en artikel från 1983 har Göran Hermerén diskuterat just begreppet *stil* och de problem som hänger samman med detta.⁹ I artikeln formulerar han vad han kallar ”stilbegreppens logik”, vilket definieras som ”ett komplex av konstanta eller ofta återkommande egenskaper X som karakteriserar (eller används för att karakterisera) Y” (1983, s. 200). För skriftstilar skulle detta alltså innebära ett komplex av grafiska egenskaper som karakteriserar en skrifttyp. Med en sådan stildefinition tar man utgångspunkt i skriften i sig, och ställer upp grafiska kriterier för att skilja en stil från en annan. Det här kan tyckas självklart, men som jag förhoppningsvis har visat så är detta inte genomfört vid analysen av skriften i Sverige under yngre fornsvensk tid. För skriften i Vadstena kloster skulle man med en sådan här indelning kunna urskilja ett antal stilar, där grunden naturligtvis måste vara de tre kategorierna *textualis*, *hybrida* och *cursiva*, men där man också definierar underkategorier till dessa. Fördelen med detta är också att man då kan undersöka hur dessa stilar fördelar sig över materialet, och här kan intressanta mönster uppträda. Vi kan hypotetiskt förvänta oss att finna skilda stilar i brödra- respektive systrakonventet, vi får möjlighet att spåra förändringar över tid och vi kan undersöka om det

⁹ Hermerén diskuterar stilbegreppet generellt och inbegriper därmed många aspekter på stil, inte bara eller ens explicit skriftstil.

finns något samband mellan skrifttyp och text- eller handskriftstyp, alltså om det verkar finnas preferens för en viss skriftstil i samband med en viss typ av text (jfr Johansson 2005). Låt mig ge ett exempel på detta: En stil som ofta möter oss i handskrifter från Vadstena kloster är en kraftig hybrida libraria/formata (se bilaga 1, skriftprov 1c). Det här är en av de många stilar som har benämnts vadstenastil. Den kännetecknas gärna av parallella staplar i *a* och graftyper med liknande uppbyggnad, exempelvis *g*, *p* och *q*, och av den anledningen kallas den av Sam Jansson också *parallellstilen* (1943, s. 117; se även s. 91). Den uppträder så vitt jag kan avgöra uteslutande eller åtminstone i huvudsak efter 1470, och ser ut att vara begränsad till systrakonventet.¹⁰ Vi känner flera namngivna skrivorskor som har arbetat just i den här stilen. Här har vi alltså en stil som är kronologiskt avgränsad och dessutom utmärkande för systrakonventet. Att systrakonventet uppvisar en så homogen stil kan nästan inte vara annat än resultatet av en intern skrivundervisning. Om denna undervisning berodde på att systrar som invigdes i klostret i allmänhet inte var skrivkunniga eller om det finns andra skäl till att systrar upplärdes i en gemensam stil återstår att undersöka. I brödrakonventet är skriften mer heterogen, vilket tyder på att det inte ställdes samma krav på skriftlig enhetlighet i brödernas produktion.

Det här öppnar alltså för fördjupade studier av skriften i Vadstena kloster. Med utgångspunkt i en striktare stildefinitor, som föreslagits här, ges möjlighet att noggrannare studera skriften i Vadstena kloster. Den vaghet som kännetecknar termen vadstenastil, så som den har använts i forskningen, verkar snarast åt det motsatta hållet: Den riskerar att begränsa våra möjligheter att studera den interna skriftvariationen i klostret.

Handskrifter

Cod. Holm. A 9
Cod. Holm. A 10
Cod. Holm. A 80
Cod. Holm. A 108
Cod. Holm. A 110
Lund Mh 21

¹⁰ Jämför Monica Hedlund (1981, s. 134 not 26): ”The Vadstena *hybrida*, which was used especially by the nuns of the period 1475–1535 [...]”. Värt att notera är att vadstenamunken Hans Hildebrandsson (Johannes Hildebrandi) av allt att döma är en av de förste som använder *Hybrida* i Sverige (se Ståhl 1998, s. 35f.).

Litteratur

- Berggren, Maria, 1989: "Ärkebiskop Birger Gregorssons nya 'alfabet' och den tidiga vadstenakursiven". I: *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala, årsbok 1989*. S. 41–56.
- Brown, Michelle, 1990: *A Guide to Western Historical Scripts from Antiquity to 1600*. The British Library.
- Carlquist, Jonas, 1996: *De fornsvenska helgonlegenderna – källor, stil och skriftmiljö*. Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet 81.
- Derolez, Albert, 2003: *The Palaeography of Gothic Manuscript Books. From the Twelfth to the Early Sixteenth Century*. Cambridge University Press.
- Hedlund, Monica, 1981: "The Ordinal of the Vadstena Nuns. The Latin Text found in Saint David's University College Library, Lampeter, Wales (MS. 5)". I: *Eranos – Acta Philologica Suecana a Vilelmo Lundström Conditā* 79. Birger Bergh m.fl. (red.). Stockholm. S. 121–136.
- Hermerén, Göran, 1983: "Stilbegreppens logik". I: *Om stilforskning : föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 16–18 november 1982*. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien. Stockholm. S. 187–216.
- Jansson, Sam, 1924: "Svenskt skrivskick under medeltiden och fram till våra dagar". I: *Svend Dahls bibliotekshandbok – översatt, bearbetad och med bidrag av svenska fackmän*. Samuel E. Bring (utg.). Uppsala och Stockholm. S. 107–126.
- Jansson, Sam, 1943: "Svensk paleografi". I: *Paleografi*. Brøndum-Nielsen, Johs. (red.). Nordisk kultur XXVIII A. S. 82–134.
- Jansson, Sam, 1954: "Latinska alfabetets utveckling i medeltida svensk brevskrift – de enskilda bokstävernas historia." I: *Acta Philologica Scandinavia* 22. København. S. 81–148 med pl. I–XVIII.
- Jansson, Sam Owen, 1975: "Vadstenaskrift". I: *KLNM* 19, sp. 417–419.
- Johansson, Karl G., 2005: "Bibeltextern i avskriftskulturens våld". I: Cecilia Falk & Lars-Olof Delsing (red.): *Studier i svensk språkhistoria* 8. Lund. S. 137–145. *KLNM = Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 1956–1978. Malmö m.fl.
- Larsson, Anna, 1971: *Vadstena klostets två äldsta jordeböcker – med inledning och språklig kommentar*. Samlingar utgivna av Svenska Fornskriftsällskapet 72.
- Nygren, E. (utg.), 1950: *Liber Privilegiorum Monasterii Vadstenensis e codice Archivi svevicae et britannicae praefatus*. Corpus codicum Suecicorum medii aevi, vol. 11. Hafniae Munksgaard.
- Ståhl, Peter, 1998: *Johannes Hildebrandi, Liber epistularis (Cod. Upsal. C 6). I. Lettres nos 1 à 109 (fol. 1r à 16r). Édition critique avec des analyses et une introduction*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Latina Stockholmensia 41.
- Svensson, Lars, 1974: *Nordisk paleografi*. Studentlitteratur, Lund.
- Wessén, Elias (utg.), 1952: *Revelationes S. Birgittae*. Corpus codicum Suecicorum medii aevi, vol. 13. Hafniae Munksgaard.
- Westlund, Börje, 2002: "The development of Latin Script III: in Sweden". I: *The Nordic Languages – An International Handbook of the History of the North Germanic Languages*. Oscar Bandle et al. (ed.). Walter de Gruyter. Berlin. New York. S. 841–849.

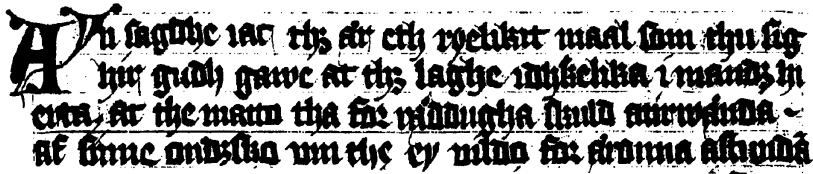
Wiktorsson, Per-Axel, 2004: ”Handskrifter som mötts”. I: *Bengt Jönsson (Oxenstjärna) och hans värld*. Olle Ferm och Staffan Nyström (red.). Runica et Mediaevalia. S. 283–311.

Wiktorsson, Per-Axel, 2006: *Skrivare i det medeltida Skara stift*. Skara.

Bilaga 1: Skriftprov

Skriftprov 1a, textualis:

tvårums-*a*, höga staplar utan ögla, *f* och högt *s* på linjen

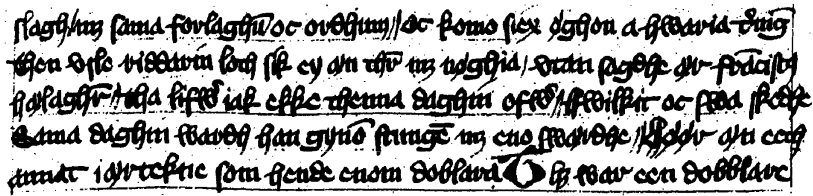

An sagde icke thz at cth rochelit maal som thu sig
hur gudh gave at thz laghe rikheita i maad in
erta at the matto tha for midougha lund aurvanda
at time ondska um the ey vilde for struma allvoda

Cod. Holm. A 10 (ca 1500)

Skriftprov 1b, cursiva:

enrums-*a*, höga staplar med ögla, *f* och högt *s* under linjen

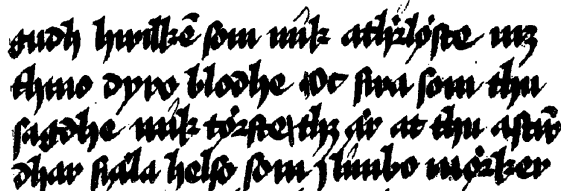

slaghuz sama forlaghu oc ordhu // oc homo sex oggon a gledria dng
den offo viddan for st cy an utv in vngria / dvan pagede av fordist
forlaghu / tha fiff ial effe thema dngm offo // fforiffit oc ffor ffor
sama dngm fforof han gyno fforog in cas fforogde // ffor av utv cas
ammat i gvt fforic som fforde enom doblara // ffor ffor av utv doblara

Cod. Holm. A 108 (ca 1440)

Skriftprov 1c, hybrida:

enrums-*a*, höga staplar utan ögla, *f* och högt *s* under linjen

gudh hvilkē som mitz atzilste uz
thmo dyro blodhe oc swa som thu
sagde mitz tiznerthz av at thu astu
dhar siala help som i lundbo mōzker

Cod. Holm. A 80 (ca 1520)